

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI
PUBLICATIONS OF THE FACULTY OF LETTERS, ISTANBUL UNIVERSITY

İSLÂM TETKİKLERİ ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

(REVIEW OF THE INSTITUTE OF ISLAMIC STUDIES)

Müdür — Editor
Prof. M. Tayyib GÖKBİLGİN

CİLD—VOLUME : IV.

CÜZ — PARTS : 3 - 4

1971

Edebiyat Fakültesi Basımevi

İSTANBUL

1971

Merhum Prof. Dr. Zeki Velidî Togan'ın «Hâtıralar» adlı eseri

Seyfullah ESİN
(Emekli Büyükelçi)

Vâsi kıt'alara yayılan Türk boylarının tarihi hakkındaki derin bilgisi, bu sahada yayınladığı pek çok eserler, yarım-asır boyunca İstanbul Üniversitesinde verdiği dersler ve kurmuş olduğu ilmî araştırma enstitüleri ile, zamanımızın en büyük tarihçileri arasında yer alan Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ı bu yıl (1970) kaybettik. Kısa ve amansız bir hastalık onu yatağa düşürdüktan sonra bile, ölüm döşeğinde, irâdesine sâhib kaldığı son güne kadar, dinmeden çalıştı. Reşiduddîn'in Oğuz Tarihinin türkçeye tercemesini ve şerhlerini ancak bitirmiş, bunlarda eksik ve kusur bulunmaması için, beşer kuvvetini aşan bir gayret ile metinleri tashih ediyordu. Bu çok mühim esere, ölümünden birkaç gün evvel, şekil vermeğe muvaffak oldu. Bu arada, kendisini görmeğe gelen yakınlarını ve talebelerini hep güler yüz ile karşılar, talebelerinin çalışmaları hakkında izahat alır, onlara yardım ederdi.

Vatanperver bu büyük bilgin'in hayâtı gençliğe ilhâm kaynağı olacak mâhiyettedir. Bu sebep ile, Profesör Toganın 1969'da yayınladığı ve maalesef bitmeyen «Hâtıralar» adlı eserinin elimizde bulunan ilk cildi, dikkat ile tedkike değer bir kitabdır. Bu eserin tanıtılması maksadıyla kaleme aldığım müsveddeyi profesör Togan görmüş ve tasvib etmişti. Şimdi bu yazıyı neşre verirken, aziz Hocamızın hâtırasını hürmet ile yâd eder, Allahdan kendisine rahmet dilerim.

Zeki Velidî TOGAN, **Hâtıralar**, Türkistan ve diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri, İstanbul 1969, in- 8°, 621 sahife metin, 35 resim, 2 harita; Hikmet Gazetecilik Ltd. Şti. (Tan matbaası).

Ömrünü Türk tarih ve kültürünün tedkikine vakfeden ve araştırmaları neticeleri dünyaca tanınmış kıymetli eserlerde yayınlanan Zeki Velidi Togan, bu defa, hâtıralarını yazdı. Kendisi, 20. yüzyılın başından bu yana, altmış küsur senelik faal hayatında, önemli siyasî hâdiselere de yakından şahid veya medhaldar olmuştur. Siyasî hâdiseler arasında en fazla ilgimizi çeken, Rus hâkimiyetindeki Türklerin kurtuluş mücadeledir. Bunun yanında, Togan'ın mânevî hayatının geçirdiği merhaleler üzerinde de durmağa değer. Dindar ve âlim bir ailenin bu evladı, Avrupa kültürüne bihakkın nüfuz etmiş ve ilmî çalışmalarına Garp meto-

dolojisini tatbik eylemiştir. Genç yaşında şöhrete erişmiş, fakat Avrupa ilmî çevrelerinden gelen câzip tekliflere itibar etmiyerek bir Türk-İslâm muhitinde yaşamak mazhariyetini her şeyin üstünde tutmuştur. **Hâtralar** 1925 yılına kadar geçen devreyi kaplamakta ve Türk Milletinin tarihine yeni katkılar getirmektedir. Eser on bölüme ayrılmıştır.

«Gençliğim» başlığını taşıyan **Birinci Bölüm**'de, Prof. Togan'ın âilesine, çocukluğuna, ve içinde büyüdüğü Orta Asya Türklerinin muhitine dair ilgi çekici mâlumat vardır. Müellifin cedleri arasında Başkurt ordusunda hizmet görmüş milliyetçiler mevcut olmakla beraber, hısım ve akrabası daha ziyade mollalar zümresine mensubdur. Rus idaresinin açık veya dolaylı baskıları neticesinde bazıları Rus kültürünü de benimsemişler, fakat kendi menşelerini unutmamışlar ve Türk kültürünü yaşatmağa devam etmişler. Babası da, annesi de, XVIII. Asırda Buhara ve Hiyve'de terbiye gören ailelerden gelmektedir. Müellifin annesi dahil, âilede herkes esaslı tahsil görmüş ve bir çoğu hocalık etmiştir. Türkçe yanında, arabça ve farsça bilmektedirler. Müellifin kendisi de, henüz altı yaşında iken, arapça, farsça ve rusça öğrenmeğe başlamış. 1902 ilâ 1908 arasında, 18 yaşına kadar, Utek köyünde, zengin bir kütüphane ile terakkiperver bir muhite sahip bulunan dayısının evinde yaşamış. Babası ise, büyük bir medresede tedrisat ile meşgul olan, örf ve âdetlere bağlı, otoriter bir şahsiyet imiş. Bir taraftan çocuklarının tahsilinin en yüksek seviyede olmasını temine çalışırken, diğer taraftan da atlara bakmak gibi, imece gibi, köy hayatı ile ilgili işleri de ihmal etmemelerini istemiş. Genç Zeki Velidi'nin gönlünde, yavaş yavaş, başka memleketlerde tahsil edebilmek arzusu uyanıyor.

Müellifin 18.-26 yaşları arasındaki hayatına tahsis ettiği ve «1908-16 yıllarında ilk ilmî çalışmalarım» başlığını taşıyan **İkinci Bölüm**'de, Başkurt ili, Kazan, Fergane, Petersburg ve Buharaya seyahatlerden bahsedilmektedir. Kendisini evlendirmek isteyen babasına, «tahsil azmindeyim, evlenmem» diye bir mektup bırakıp evden kaçtığını, yolda bir Rus köyünde ömründe ilk defa dans ettiğini, «bir daha küffar arasına girmemeğe» karar verdiğini, müellif anlatmaktadır. Bilâhara her sene köyüne dönen genç âlim, ilim peşinde Orenburg'a, Astarhan'a, Kazan'a giderken, geçinmek için para kazanmak zarureti ile de karşılaşır. Henüz 20 yaşında iken Kazan'da Kasımiye medresesinde Türk tarihi ve Arab edebiyatı tarihi muallimliğine tayin olunur. Rastladığı âlim ve mütefekkirlerle dostluklar kurar, münakaşalara girer; kendi şöhreti de yayılmağa başlar. Bu sıralarda dinî telakkilerinde de gelişmeler olur. «Şuurlu insanların başbaşa verip müşterek bir din bulabilmeleri» imkânını düşünür. Sofu bir dindar olan babası bunu duyunca müteessir olur. Fakat ileri fikirlere kapılan genç âlim hakkında karar vermek üzere kurulan bir «âile mahkemesinde», kendisini mahirâne müdafaası ve dayısının lehte müdahalesi sayesinde Zeki Velidi «beraat» eder. Bu hâdiseden sonra müellif, büyük İslâm âlimlerinin eserlerini derinlemesine tedkike başlıyor. Bu-

nun yanında da Rus eserlerini okuyup Rus profesörlerinden ders alıyor. 1911-12 yıllarında Kazan Üniversitesinde dersler dinlerken, bir taraftan da kendisinin vermiş olduğu dersleri iki ciltlik bir kitap halinde neşrediyor. Bu anda, Türkiye'den aldığı mektuplar, İstanbul kütüphanelerini görmek ve orada çalışmak şevkini uyandırıyor. Fakat bu arzusunu henüz yerine getiremiyor. Buna mukabil, tarihî ve etnografik tedkikatta bulunmak üzere, ilk önce, Kazan Üniversitesine bağlı Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Cemiyeti tarafından; sonra da Rusya İlimler Akademisi tarafından, iki kere Türkistan'a gönderiliyor. Fergane, Semerkand ve Buhara illerinde, kütüphanelerde, yazma eserleri tedkik ediyor ve etnografik materyel topluyor. Bu arada, Prof. Katanov adındaki müsteşrikin Şarkiyat ve Türkoloji bakımından mühim olan kütüphanesinin satılığa çıkarılması üzerine, bunun, İstanbul'da, Bay Yusuf Akçura delâletiyle, Evkaf İdaresi adına satın alınmasını sağlıyor. Şöhreti gittikçe yayılan genç âlim, 1914'de Petersburg'da, Radloff ve Barthold gibi müsteşrikler çevresinde çalışıyor.

«1916-18 Yıllarında Siyasî Çalışmalarım» başlığını taşıyan **Üçüncü Bölüm**, müellifin siyasî hayata girişini anlatıyor. İlk önce, Z. Velidi bey, Ufa'da, Sosyal-Demokrat ve Sosyal-Revolyüsyoner zümreler ile temasa geçiyor. Rusya dışındaki Rus ihtilâlcıları arasında gelişmekte olan cereyanları takib ediyor. Türkistan'daki siyasî hareketlerle de ilgileniyor. Bu sıralarda, Duma'ya, Rusya Türklerinden altı mebus seçiliyor. Bunların çoğu faaliyetsiz kaldıklarından, kendilerine yardımcı olmak üzere Ufa ilinden bir mümessil gönderilmesini Ufa müslümanları kararlaştırıyor. Müellif bu işle tavzif edilerek Petersburg'a gönderiliyor. Duma müzakerelerini takib ediyor. Maxim Gorki ile tanışıyor. Gorki, Rusya'daki «esir milletler» hakkında yapmakta olduğu etüdün, Rusya müslümanlarına dair kısmının yazılmasını Z. Velidi beye havâle ediyor; fakat onun hazırladığı eser matbaaya verileceği sırada İhtilâl çıkıyor ve tab'ı geri kalıyor; sonra, müellif, bu etüdünü **Bugünkü Türkistan'ın yakın mazisi** adlı eserine dercederek yayımlayacaktır.

Z. Velidi bey henüz Petersburg'da iken, Rus ihtilâlinin ilk hareketleri 17 Şubat 1917'de başlıyor. 27 Martta «Rusya Müslümanları Umumî Kongresi» Petersburg'da toplanıyor. Taşkent'de toplanan başka kongrelerde Türkistan muhtariyetinin teminine çalışılıyor. 7 Mayısta İslâm Kongresi Moskova'ya naklediliyor. «Türkistan Meclisi»nin kurulması için teşebbüse geçiliyor. Orenburg'da «Başkurt Şûrası» teşekkül ediyor. 28 Ağustos 1917'de Ufa'da «Başkurt Kongresi» toplanıyor. O Aralık Kerensky Hükümeti devriliyor ve Ekimde Bolşevikler iktidarı ele alıyorlar. 2 Kasımda, «esir milletlerin» istiklâl haklarını tanıdıklarına dair bir beyanname neşrediyorlar. Başkurdistan, muhtariyetini ilân ediyor. 20 Aralık 1917 ile 4 Ocak 1918 arasında, «Başkurdistan Müessisan Meclisi» olarak üç kurultay toplanıyor. Fakat iki hafta sonra, 18 Ocak 1918'de, Bolşevikler Orenburg'u işgâl edip Başkurdistan Hükümeti azalarını tevkif ediyorlar. Mayıs sonunda hapisten kurtarılan on zevat yeni bir Hükümet kuruyorlar. 7 Haziran

1918'de seferberlik ilân ve Başkurt ordusu teşkil ediliyor. Artık müellif için askerlik hayatı başlamıştır. Kızillar ile çarpışmalar bazen muvaffakiyetle neticeleniyor, bazen de semere vermiyor. Bir müddet sonra Türkistan'da ve Afganistan'da bulunan Türkiyeli Mehmet Kâzım bey ile Hindli Bereketullah Sovyetlerle anlaşmakta İslâm âlemi bakımından faide mülâhaza ediyorlar. O sıralarda, İttifak Devletleri de Bolşevikleri tanıyorlar.

1919-20 senelerini kaplayan **Dördüncü Bölüm**, «Sovyetlerle 15 ay işbirliği» başlığını taşıyor. Bu zorâki işbirliği ile, Z. Velidi bey, Lenine tesir etmeği umuyor. Ekim ihtilâlinden sonra Rusya'da çözülme başlıyor. Bu arada, Çarlık Rusyasının hâkimiyetindeki bir çok milletler istiklâllerini ilân ediyorlar. Muhtar Başkurdistan Hükûmeti de vaziyetten bilistifade mevkiini takviyeye çalışıyor. Başkurt Hükûmetinin en faal azası Z. Velidi beydir. Fakat Bolşevikler, tedricen duruma hâkim olmağa başlıyorlar. Başkurt Hükûmeti Moskova ile anlaşmak mecburiyetini hissediyor ve müzakerelere başlanıyor. Varılan anlaşmayı Başkurtlar namına Z. Velidi bey ve arkadaşları imzalıyorlar. Anlaşma, dahilî ve iktisadî muhtariyete mukabil, askerî bakımdan, tarafeyn arasında iş birliği esasına dayanıyor. 19 Şubat 1919'da Başkurt alayları Sovyet ordularına iltihak ediyor. Bu manzara karşısında, müellif, «başını emirberinin göğsüne dayayıp» ağladığını yazıyor. Az zaman sonra, Başkurdistan Hükûmetinden Moskova'ya bir mümessil gönderilmesi isteniyor. Mümessil olarak Z. Velidi bey gidiyor ve derhal Stalin ve Trotsky ile görüşüyor. Stalin kendisine düşüncelerini şöyle ifade ediyor: «Tatar, Başkurt, Kırgız, Özbek, Türkmen, Tacik gibi muhtelif Ortaçağ medeniyetlerini temsil eden otuz milyon insan kitlesinin Sovyetlere iltihakı, bütün İslâm âlemi ve Doğu ülkeleri ile Sovyetler Birliği arasındaki münasebetler bakımından, üzerinde durulması gereken meseleler ortaya çıkarıyor». Stalin, bu çerçeve içinde, muhatabını kendi fikirlere kazanmağa çalışıyor. Bir gün de, Z. Velidi beyi Lenin nezdine davet ediyor ve kendisine Türkistan ile Hindistan'a âid bir yazı verip onu okumasını ve bilâhara yazıda mevzubahs olan meseleleri beraberce müzakere etmelerini teklif ediyor. İki gün sonra, müellifi tekrar çağırarak Lenin milliyet meselelerine temas ediyor ve «taktik mulahazalar bakımından, burjuva milliyetçiler ile anlaşmalar akdetmek gerektiğini, Başkurt Hükûmeti ile de böyle yapmak icab ettiğini» söylüyor. Halbuki bu sırada, Başkurdistan'da Sovyet sisteminde bir «İhtilâl Komitesi» kurulmuş ve Ruslar tarafından idare edilen bu komite, halkı silâhtan tecrid ettikten sonra bir çok Başkurt ve Tatar münevverlerini öldürtmüş. Diğer taraftan, Başkurt ordusu ile Kızılordu arasında da ihtilâf çıkıyor ve Doğu cephesinde bulunan bazı Başkurt kıt'aları, Kolçak kuvvetlerine iltihak ediyor. Bu haber Moskovaya ulaşınca, Lenin tekrar Z. Velidi beyi çağırıyor ve durumu anlatıyor; bu toplantıda Stalin ve Trotsky de hazır bulunuyorlar. Z. Velidi beye, «vaziyeti düzeltmeği» vaid etmekten başka çare kalmıyor. Derhal, Başkurt Hükûmetinin taşınmış bulunduğu Saransk şehrine hareket ediyor. Baş-

kurdistan Harbiye Nazırı sıfatıyla ordunun tensikine çalışıyor. Sovyet Harbiye Nazırı Trotsky ile görüşmek üzere sık sık Moskovaya dönüyor; bazen de Samara'ya giderek Frunze ile askerî işleri görüşüyor. Neticede, Sovyet ricalini, onlarla samimî işbirliği yaptığına ikna edebiliyor.

Bu sıralarda, Lenin tekrar Z. Velidi beyi davet ediyor ve kendisi ile Buhara, Afganistan ve Hindistan meselesi hakkında fikir teatisinde bulunuyor. Bazı Hindli ve Türkistanlı müslümanların, Kuran'ın komünizme müsait olduğuna ve Müslüman kavimlere Kuran'ın Komünistlik bakımından tefsiri icab ettiğine, bu yoldan Orta Asyada bir Komünist İslâm devletinin kurulmasına, ve bu devlete Afganistan, Doğu-İran ve Doğu-Türkistanın katılmasına, bunların Hindistan ile sıkı münasebet tesis ederek İngilizleri oradan ihraç etmesine dair bir raporu Z. Velidi beye okuduktan sonra, bu hususlarda onun fikrini soruyor. Z. Velidi bey, Kuranla komünistliğin kabil-i telif olmadığını, müslüman milletlerin bu yolla celbedilemeyeceğini, Orta Asya'da dinden ziyade milliyet fikrini ele almak gerektiğini, ve bu işe başlamak üzere, Türkistan'daki Çarlık emperyalizminin kalıntılarını bertaraf etmek lüzumunu izah ediyor. Bu işin tatbiki için de 3 Müslüman ve 2 Rus azadan müteşekkil bir «Türkistan fevkalâde Komisyonu» kurulmasını tavsiye ettiğini söylüyor. Lenin Z. Velidi beyin telkinlerini yerinde buluyor ve bu hususta Taşkent'e telsiz ile emirler gönderiyor. Fakat Taşkent'deki Rus komünistleri telâşa düşüyorlar ve «Zeki Velidi ile Hintli Bereketullah Lenin'e tesir etmişler, bu fikirler onun diğildir» diyerek, tatbikini baltalıyorlar. Esasen, Lenin de tutumunu dâimâ değiştiriyor. Filhakika, Moskovanın Mayıs 1919'de kurduğu «Kırgız-Başkurt» komisyonunca alınan ve Lenin'in tasvibinden geçerek imzasını taşıyan Başkurdistan'ın muhtariyeti kararı tatbik edilmeyince, Z. Velidi bey bunu Lenin'e hatırlatıyor. Lenin şu cevabı veriyor: «Siz neden ahlâkî nazariyelerden bahsediyorsunuz? Nasıl inkılapçısınız? Nasıl böyle anlaşmalara saplanırsınız? Sizle yaptığımız anlaşma bir kâğıt parçasından ibarettir.» Z. Velidi beyin Lenin'e mukabelesi şudur: «Biz, insanlık münasebetlerinin böyle kâğıt parçalarına dayandığına inanıyorduk». Bu mukâleme, Z. Velidi beyi, Lenin'den kat'î olarak ayrılmışa sevk ediyor.

«Türkistan'da Mücadeleler» adındaki **Beşinci Bölüm** şöyle başlıyor: «29 Haziran 1920'de Lenin'i bırakıyor ve isyan bayrağını kaldırarak Türkistan'ın dağ ve çöllerine çekiliyordum.» Müellif ve arkadaşlarının plânı, Harezmi'den Kaşgar'a kadar bütün Türk illerini dolaşmak ve teşkilât kurmaktı. Z. Velidi bey Kızıl er-kıyafetine gizlenerek Bakû'ya gider. Eşi Nefise hanım, çocuğunu dünyaya getirmek için Semerkand'da kalır. Bu arada, Sovyet gizli polisi Z. Velidi beyi her tarafta arar. Eylül 1920'de, Bakû'da toplanacak olan «Şark Kavimleri Kongresine» katılacağını tahmin ederek, orada da, saklandığı eve kadar araştırmalar yapar, fakat kendisini bulamaz. Bu heyecanlı günlerde bile, Z. Velidi bey, seyahati boyunca geçtiği ülkelerde, halk edebiyatı numuneleri toplamayı, tarihî yerleri

ve harabeleri ziyaret etmeği, kitâbeleri okumağı ve not almayı ihmal etmez. Siyasî faaliyetine de devam eder. Başkurdistanın teşkilâtı, ordunun takviyesi için gerekli emirleri ilgililere muntazaman ulaştırır. Böyle bir mektup Rusların eline geçer ve onları şaşırır, zira Z. Velidi bey mektubunda Sovyet Hükûmetinin Türk kavimlerine karşı kötü niyetlerini izah ve bunlara karşı alınacak tedbirler tavsiye ediyordu.

Sovyet Hükûmetinin siyaseti şöyle hulâsa edilebilirdi: Yakın Şarkın Arap, Türk, İranlı ve Afgan gibi milletlerinde kapitalizm ve sınıf farkları henüz gelişmemişti —fikrimizce İslâmiyetin âdil düzeni bu tarz ihtilâfların gelişmesine yer bırakmamıştır—. Bunun yerini tutacak olan diğer bölücü hususları, mezheb ihtilâflarını, rekabet ve geçimsizlikleri yaşatmak lâzımdır. Bu milletlerin dilleri ve imlâları istikrarlı olmadığından, aralarında müşterek edebî dilin husule gelmesi yolunda çalışmak kolay olacaktır; esasen ince bir tabaka teşkil eden kültür ve fikir adamlarını bölmeğe uğraşılmalıdır.

«Şark Milletleri Kongresine» bizzat iştirak etmemekle beraber, müellif, Bakû'da, «Türk Komünist Partisine» gider ve onların gösterdiği bir dairede, gizli olarak yerleşir. Bu evde, Kongre'ye katılan dostları ile her gün görüşür ve Kongredeki tutumları için direktifler verir. Kongre'ye iştirak etmek üzere, Ankara'dan Bekir Sami ve Yusuf Kemal beyler gelir. Enver Paşa da müzakereleri takib eder.

Kongre kapanır kapanmaz, Z. Velidi bey Harezme hareket eder. Hiye'de hanımını ve yeni doğan oğlunu gördükten sonra, 31 Aralık 1920'de Buhara'ya geçer. Orada, Emire karşı mücadele bahanesi ile, Buhara milli ordusunu kurmağa teşebbüs eder. «Türkistan Millî Birliğini» tesis etmek maksadı ile de, bütün Türk illerinden Basmacı reisleri ile sair millet vekillerini davet eder. Ayrıca, Buharada bulunan Türkiyeli harb esiri subaylar tarafından jandarma teşkilâtının tanzimini sağlar. Özbekistan'da üç siyasî parti kurulmasını başarır. Her üçüne müşterek olan platformun esas maddeleri şunlardır : 1) İstiklâl, 2) Demokratik Cumhuriyet, 3) Milli Ordu, 4) Din hürriyeti. Nihayet, «Türkistan Millî Birliği» de kurulur ve uzun müzakerelerden sonra, riyasetine, o aralık Ankara'dan Buhara'ya gelmiş olan T.B.M.M. azası İsmail Subhi'nin teklifi üzerine, Z. Velidi bey getirilir. «Türkistan Millî Birliğinin» Kongresi 5 Eylül 1921'de Semerkand'da toplanır. Bu kongrenin kararları arasında Türkistan bayrağının kabulü de var. Bu bayrak, XI ci yüzyıl âlimi Mahmud Kaşgarî'nin eserinde Selçuklu ve Karahanlı bayrağı olarak gösterilen al renkte, 5 kırmızı ve 4 beyaz boy taşımakta ve etrafını mavî bir çerçeve çevirmekte idi. Türkistan bayrağının tarihî menşei, 1449 Milâdî yılında yazılan ve Topkapı Müzesinde, N. 781 sayısı altında mahfuz bulunan Hayır Hatun «Hamse» si yazmasının 230 b varakındaki resimde görölmektedir.

Bu sıralarda Z. Velidi bey, Enver Paşa'dan, Türkistanın âtisi hakkındaki görüşlerini bildiren bir mektup ve bazı risâleler alır. 20 Aralık 1921'de, Enver

Paşa Buhara'ya gelir ve Z. Velidi beyle görüşmek ister. Afgan Sefaretinde buluşurlar. Enver Paşa Türkistan'a faydalı olabilecek ne gibi işler yapabileceğini sorar. Müellif, Türkistan mücadelesine açıkça karışmadan, Afganistan'a geçerek oradan gizlice yardım etmesini tavsiye ediyor. Enver Paşa, «İslam Milletlerinin vahdetini istemiyor musunuz?» der. Kendisinin, Basmacıların başına geçerek Türkistanın istiklâl mücadelesini idare fikrine temayül ettiğini bildirir. Enver Paşa, Türklerin ana vatanında olduğunu hissettiğini ve bu memleketin kurtuluş hareketine canını fedâ etmek hususunda kat'î kararlı olduğunu beyan eder. Z. Velidi bey, Enver Paşa'nın «hayatla ve vak'alarla hesaplaşmayan büyük bir idealist» olduğu kanaatine varır. Paşayı Buharada bırakıp Semerkand yoluna çıkar. Ruslar bütün geçitleri tutmuş olduğundan, türlü maceralar ile aralarından sıyrılabilir. O aralık, Enver Paşadan şu şifahî haberi alır : «Şarkî Buhara'ya geçmeğe karar verdim. Kazanırsak gazi, kazanmazsak şehid olacağız. Kurtuluş için ölmeği göze alırsak, bizden sonrakilerin hür ve bahtiyar olmasını belki temin etmiş oluruz.» Bu haberi alır almaz, Z. Velidi bey ve bütün Millî Birlik Komitesi azaları, Paşanın hareketine müzahir olmayı, bu uğurda çalışan herkesin Basmacılarla birleşmesini, ve Enver Paşanın Şarkî Buhara'da toplamak istediği Kongreye gitmeyi kararlaştırıp yola çıkarlar. Yolda, Kızıl Rus askerleri ile vuku bulan ilk çarpışmalar Rusların hezimetini neticelenir. Fakat Kızıl Rus kuvvetleri çıkışlarını arttırlar ve yayılmaya başlarlar. Enver Paşa Semerkand, Buhara, Hiyve ve Kazakistan taraflarında millî hareketi teşkilâtlandırmakla uğraşırken, Afganistan'dan da azamî yardım sağlamaya çalışır.

Basmacı harekâtının düzenlenmesinde vazife deruhte etmiş olan Z. Velidi bey Taşkent'e vardığında, Enver Paşa'nın Cuma, 4 Ağustos 1922'de, Kurban Bayramının ilk gününde, Çeken köyünde Kızılara vuku bulan bir çarpışmada şehid düştüğünü öğrenir. Bu haber, Basmacı hareketine katılanları ve bunlar arasında bilhassa gençleri, ümitsizliğe sevk eder ve teşkilât, tedricen, çözülmeye başlar.

Z. Velidi bey iki ay kadar daha Taşkent'de, gizli olarak, kalır. 18 Eylül 1922'de 7. ci «Türkistan Millî Kongresi» burada toplanır ve Z. Velidi beyi İran, Afganistan ve Hindistan yolu ile Avrupa'ya gidip, «Türkistan Millî Birliği» merkezini dışarda kurmakla görevlendirir. Müellif 22 Ekimde Taşkent'den ayrılır, 18 Kasımda Aşkabada varır. 1 Aralıkta eşi Nefise hanım da burada kendisine iltihak eder. İran'a geçmeden evvel, daha dört ay Yeni Merv'de beraber kalırlar. Burada Z. Velidi bey, bilahare Kahire ve İstanbul'da neşredilmiş olan, **Türkistanın Yakın zaman Tarihi'nin** ilk taslağını yazar.

Bu devir, Z. Velidi beyin hayatının en acı günlerindedir. Başkurt kahramanlarından İris Mehmed'in adını verdiği ilk oğlu, henüz bir yaşında iken sıtmadan ölür ve nâşını şair Müşfikî'nin mezarına terk ederek Buharadan ayrılırlar. Az zaman sonra da, İran'a gitmek üzere eşinden ayrılırken, bunun ebedî vedâ olduğu hatırandan geçmez. O gece, İran sınırına yakın Annau harabelerinde, câmi

duvarlarındaki âyetleri ay ışığında okumağa çalışırken, vatanını belki son defa gördüğünü hüznle düşünür.

Altıncı Bölüm, Prof. Zeki Velidi Togan'ın, Sovyet Rusyadan ayrıldıktan sonra, İran'da geçirdiği yedi haftanın hâdiselerini anlatıyor. 21 Şubat 1923'de, Prof. Abdülkadir İnan ile beraber, İran topraklarındaki, ahaliyi tamamen Türk olan Seng-i Sulak'a varıyorlar. Ertesi gün, Tus şehrinin harabelerinde İmam Gazâlî ve Firdevsî'nin mezarlarını ziyaret ediyorlar. Oradan Meşhed'e gidiyorlar. Bu meşhur şehrin câmilerinde kitâbelerin suretlerini çıkarıyorlar. Meşhed'de rastladıkları diğer Türkmen mültecileri ile de görüşüyorlar. Bunlar, Z. Velidi beye. Sovyet Hükûmetinin, hayatına kasedebileceğini ihtar ediyorlar. O sırada, Meşhed'de yeni açılan Türkiye Konsolosluğuna tayin edilen Sâmî bey gelir. Maiyetinde, kâtip olarak, Hariciye Vekâletinden Tahsin (Baç) ve gazetecilerden Feridun (Kantemir) beyler vardır. Prof. Z. Velidi Togan, Konsolos Sami beye, Ankara'ya kurye ile gönderilmek üzere Yusuf Akçora, Ziya Gökalp, Ağaoğlu Ahmed ve Fuad Köprülü beylere Türkistan durumunu anlatan birer mektup verir. Mustafa Kemal Paşa'ya da tâzimatının arzını rica eder. Ayrıca, Türkiye, İran ve Afganistan'ın Sovyet tehlikesine karşı nasıl müşterek tedbirler almaları gerektiğini, meselâ Ankara - Meşhed - Mezarı Şerif arasında telsiz istasyonları kurulabileceğini Sami beye anlatır. Sami beyin tavsiyesi üzerine Ankara Hariciyesine bu hususlarda düşündüklerini rapor halinde yazar. Raporuna «Enver Paşanın Türkistandaki faaliyeti» ve «Şarkta ictimâî İnkilâp» adlı iki risale ekler. Birinci risâlede Enver Paşanın Orta Asya Türklüğü için ölmesinin, Türkiye ve Türklük tarihine büyük bir hâdiseler olarak geçeceğini zikreder. İkinci risâlede, Komünizmin Marx zamanındaki idealizmini kaybettiğini ve Sovyet emperyalistlerinin elinde yeni bir tip sömürgecilğe âlet olarak kullanıldığını izah eder.

Bu siyasî faaliyetleri yanında, Z. Velidi bey ilmî tedkiklerine de devam ediyor ve Meşhed'in merkez mâbedi olan Ravza'nın kütüphanesini baştan aşağı gözden geçiriyor. Kütüphanede gayet mühim eserlerin mevcudiyetini tesbit ediyor. Bu meyanda, kaybolduğu sanılan, Milâdî 10 cu Asırda Türk memleketlerini gezen arap seyyahı İbn-i Fadlan'ın seyahatnamesini buluyor.

Yedinci Bölüm, Afganistan'da geçen beş aya âit hâtıralardır. Prof. Z. Velidi Togan ile Prof. Abdülkadir İnan Meşhed'den çıkıp, refakatlerine verilen bir kaç İran askerinin muhafazasında Afganistan yolunu tutuyorlar. 25 Nisan 1923'de Afgan hudud kapısı olan Kâfir Kale'ye, ertesi gün Herat'a varıyorlar. Timurluların bu tarihî payitahtında beş hafta kalıyorlar. Vâlinin ve bilhassa Heratlı âlim Salahaddin Selçukî'nin yardımı ile bu şehrin bütün âbidelerini ziyaret ediyorlar. Hattâ Prof. Togan, Timurlu devri şehrinin plânını çıkarıyor. Bu plân ile tetkikatı neticeleri, İslâm Ansiklopedisinde Herat makalesi olarak neşredilmiştir. Herat'da Prof. Togan'ın yaptığı mühim bir keşif, 13. asırda, Cengiz istilâsından son-

ra, yerini Türkçeye terkederek kaybolan Şarkî İran'ın aslî dili Harezme'nin bakıyelerini bir eski yazmada bulmasıdır.

Nihayet, 18 Haziran'da Kâbile geliyorlar. Buhara Sefirini, sabık Buhara Hükûmeti reisi Osman Hoca'yı, Türk Sefiri Fahreddin Paşayı, Afgan Hariciye Nazırı Veli Muhammed Hanı ve Maarif Nazırı Feyiz Muhammed Hanı ziyaret ediyorlar. Fahreddin Paşa ile aralarında dostluk teessüs ediyor. Hepsi Z. Velidi ve Abdülkadir beylerin durumları ile ilgileniyorlar. Afgan Hükûmeti ve Emir Amanullah Han, Prof. Z. Velidi'yi Kâbilde alakoymak istiyorlar. Kat'î aydet vaidinde bulunmadan, 24 Eylül 1923 sabahı otomobil ile Hindistan'a müteveccihen yola çıkıyorlar.

Başlığı «Hindistan-Türkiye» olan **Sekizinci Bölüm** Zeki Velidi ve Abdülkadir beylerin Peşaver'e muvasalatları ve orada İngiliz makamları tarafından alâkonmaları ile başlıyor. İngiliz Valisi, Z. Velidi beyi çağırıp, Hindistanda siyasi faaliyet ve toplantı yapmasına müsâde edilemeyeceğini bildiriyor ve geçmiş faaliyetleri hakkında bir takım sualler soruyor. Z. Velidi beyin verdiği mâlûmâtı Kral Naibi Lord Reeding'e ulaştırıyorlar. On gün sonra gelen cevapta Z. Velidi ve Abdülkadir beylerin doğruca Bombay üzerinden Hindistanı terketmeleri isteniyor. Derhal Peşaver'den ayrılıyorlar. Bombay'da bir câmide, mihrabın yanında Kuran-ı Kerim ile birlikte Mesnevi'nin bulunduğu, duvarda da «Mustafa Kemal zindebâd» yazılı bir levhanın asılı olduğunu müşahede ettiğini müellif kaydediyor. Bombay'da bir kaç hafta kaldıktan sonra vapurla Beyrut'a hareket ediyorlar. Hicaz sahillerine yaklaşınca, Z. Velidi bey, Türklerin bir kısmının XVI. ci asırdan beri Rus boyunduruğu altında yaşamalarına rağmen, İslâmiyet sâyesinde milliyetlerini muhafaza edebildiklerini düşünüyor ve tekbîr getiriyor. Vapur Ciddeden geçerken bir gün buraya tekrar gelip Kâbeyi ve Peygamber'in kabrini ziyaret etmek arzusunun kuvvetlî hissediyor. Beyruttan sonra, İstanbul üzerinden 20 Aralık 1923'de Marsilya'ya hareket ediyorlar.

Dokuzuncu Bölüm başlığı «Avrupa'da 18 ay»dır. 1923 sonuna doğru vardıkları Paris'te, Z. Velidi ve Abdülkadir beyler, ilk önce memleketlerinden tanıdıkları dostlarını arıyorlar. Onların muhitinde kısa bir müddet geçirdikten sonra, Z. Velidi bey ilmî çevrelerle temasa başlıyor. Pelliot, Aurel Stein, Gabriel Ferrand, Prof. Gothiot, Jean Deny, E. Blochet, Joseph Castagne, Minorsky, Sir Denisen Ross, E. Brown, Carra de Vaux, Benvenist gibi tarihçi ve müsteşriklerle görüşüyor. En çok İranlı âlim Mirza Muhammed Han Kazvinî'den istifâde ettiğini yazıyor. Soci  t   Asiatique'de verdiği «Meşhed ve Kâbil'de bulduğum yeni yazma eserler» adlı konferansı büyük ilgi topluyor.

Şubat 1924'de Abdülkadir beyle Berline giden müellif, burada da bazı Türkistanlılara rastlıyor. Almanya'da tanıdığı âlimler arasında von Le Coq, Prusya Devlet Kütüphanesi Şark Şubesi Müdürü Weill, Edward Sachau, Theodor Nöldeke, Johannes Mordmann, F.W.K. M  ller, Joseph Marquart bulunuyor.

Paris ve Berlinde tanıştığı Fransız, Alman ve İngiliz âlimlerinden bir çoğu Z. Velidi beyin kendileri ile çalışmalarını arzu ediyorlar; bilhassa Cambridge Üniversitesinden câzip teklifler alıyor. Fakat gerek Zeki Velidi bey, gerek Abdülkadir bey, Türkiye’de yerleşmeğe karar vermişler. Avrupa’da kalmak istemiyorlar.

Zeki Velidi beyin Türkiye’ye yerleşmesi, 15. 3. 1925’de Berlinde, Dr. Rıza Nur beyle yaptığı bir görüşme neticesinde kat’î şeklini alıyor. Dr. Rıza Nur, Z. Velidi beyin, siyasî işlerini başkalarına havâle edip, kendisini Türk tarihi araştırmalarına vakfetmesi gerektiğini, bu hususta Yusuf Akçora, Fuat Köprülü, Hamdullah Suphi ve Ağaoglu Ahmet beylerle konuştuğunu, İstanbul Üniversitesinde profesör olabileceğini söylüyor. Bir kaç gün sonra, Berlin Sefiri Kemalettin Sami Paşa, Z. Velidi beyi çağırıyor ve Maarif Vekili Hamdullah Suphi beyin, kendisini Türkiye’ye dâvet eden mektubunu veriyor. Yusuf Akçora ve Fuat Köprülü beylerden de mektuplar geliyor. 11 Nisan 1925’de Dr. Rıza Nur’dan gelen bir mektupta, Ankara’da Maarif Vekâletinde «Telif ve Tercüme Encümenine» tayin edildiği bildiriliyor.

Onuncu Bölüm «Avrupadan Türkiye’ye» başlığını taşıyor. 12 Mayıs 1925’de Z. Velidi ve Abdülkadir beyler İstanbula müteveccihen yola çıkıyorlar. Prag’da, Peşte’de, Bükreş ve Köstence’de duraklar yapıyorlar. Z. Velidi bey Prag’da Beneş ile görüşüyor. Beneş, Rusyadaki «mahkûm» milletlerin istiklâl mücadelesine yardım fikrini kabul etmekle beraber, bu hareketlerin muvaffak olabileceğini zannetmiyor. Peşte’de bazı müsteşrik, tarihçi ve âlimlerle tanışıyorlar. Bunlar meyanında Hüseyin Namık Orkun ve Macar İlimler Akademisinden etnografya mütehassısı Mesaroş da bulunuyor. Mesaroş’un Başkurdistan’da işiterek not ettiği bir Oğuz destanını dinliyorlar. Köstence’de de Nogay, Yedisan ve Alçın kabilelerinden zevatlara rastlıyorlar. Onlardan da memleketlerinin destanlarını dinliyorlar.

19 Mayıs 1925 akşamı Z. Velidi ve Abdülkadir beyler vapurla İstanbul’a hareket ediyorlar. Müellif, ertesi sabah, yeni vatani Türkiyenin tarih dolu merkezi «sevgili İstanbulla» nasıl ayak bastığını anlatıyor. Aynı gün Fatih Camii kütüphanesine gidiyor. Ertesi sabah, Süleymaniye, Ayasofya ve Köprülü Kütüphanelerine gidip, oralarda «tedkik edeceği kitapları bir bir öğrenebilmeği, onlardan istifade etmeği Ulu Tanrıdan niyaz» ediyor.

İstanbul muvasalatından 10 gün sonra Resmi Gazete’de, 3 Haziran 1341 tarihi ile neşredilen bir kararname, Zeki Velidi beyin Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına kabulü muamelesini kesinleştiriyor ve böylece Maarif Vekâleti Telif ve Tercüme Encümeni âzâlığına tayini kanunî şekil alıyor. Z. Velidi bey artık Ankarada yerleşiyor.

31 Temmuz 1925'de, Kurban Bayramı günü, Hacı Bayram Camiinde Bayram namazını kıldıktan sonra, Z. Velidi bey, Türkiye Büyük Millet Meclisi binasında Gazi Mustafa Kemali tebriğe gidiyor. Atatürk iltifat ediyor ve «Niçin ziyarette bu kadar geç kaldınız?» diyor. Zeki Velidi bey de şu cevabı veriyor: «Gelirken, cebimde Türk nüfus cüzdanı olmasını bekledim.»

Hâtıralar, bu cümle ile kapanıyor.